

RECENZJE / REVIEWS

Natalia Aleksiu, *Conscious History: Polish Jewish Historians before the Holocaust*, Littman, London 2021, ss. 342.

Najnowsza książka Natalii Aleksiu – *Conscious History: Polish Jewish Historians before the Holocaust* [Świadoma historia. Polsko-żydowscy historycy przed Zagładą] – nie jest publikacją o wszystkich przedwojennych historykach zajmujących się dziejami Żydów na ziemiach polskich. Jest książką o specyficznej, wyróżniającej się zarówno biografiami, tożsamością, jak i perspektywą historiograficzną szkole. Rodząca się na przełomie XIX i XX w., a w pełni rozwinięta w okresie międzywojennym tzw. szkoła historyków polsko-żydowskich grupowała badaczy uznających Żydów za naród i piszących ich narodową historię. Zarazem jednak szkoła ta powstawała w ścisłym związku i dialogu z polską historiografią i kulturą. Ten dialog jest nie tylko głównym przedmiotem książki Aleksiu, ale również jej główną inspiracją i motywem przewodnim (zarówno tej, jak i innych publikacji tej autorki). *Conscious History* przedstawia międzywojenną historiografię polsko-żydowską na tle kontaktów, dyskusji, inspiracji, personalnych i profesjonalnych relacji historyków żydowskich z historykami polskimi, a także zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej ziem polskich przełomu wieku XIX i XX oraz w II Rzeczypospolitej.

Jeden z najważniejszych problemów przewodnich książki to niewątpliwie misja międzywojennej szkoły historii polsko-żydowskiej i wyjątkowa funkcja tej szkoły. Chodziło bowiem o budowanie wiedzy o historii Żydów w kraju zarówno jako wiedzy specjalistycznej, jak i popularnej. W zakresie tej ostatniej wchodziło również tworzenie „użytecznej przeszłości”, samowiedzy społeczności żydowskiej na temat jej przeszłości, tak potrzebnej w procesie formowania się nowoczesnego państwa polskiego i wraz z nim nowoczesnej, mającej inne niż poprzednio znaczenie i konotacje kategorii „Żydów polskich”. Kategoria ta rodziła się wraz z nowoczesną polskością, tak jak ona miała swój burzliwy moment narodzin, zawierała podobne sprzeczności i napięcia. Te ostatnie musiały też cechować historiograficzną szkołę polsko-żydowską, która będąc szkołą narodową, uznającą

Żydów za odrębny naród, stała się jednocześnie szkołą polską, a co za tym idzie – zmuszoną do zmagania z polskością, z polską dominacją kulturową i symboliczną, z polskimi dyskursami, gdzie miejsca dla Żydów jako odrębnego narodu funkcjonującego na wspólnym terytorium z narodem polskim nie było. Choćby dlatego *Conscious History* jest książką ważną nie tylko dla historyków zajmujących się dziejami Żydów, ale i po prostu dla historyków XIX- i XX-wiecznej Polski.

Oprócz tworzenia wyrafinowanej, szczegółowej, opartej na krytyce źródłowej i rozwiniętej metodologii wiedzy protagoniści książki Aleksium jednocześnie uczestniczyli w budowaniu pewnego rodzaju historycznej mitologii i w polską mitologię dziejów narodowych musieli się wpisywać. Takim mitem był choćby mit unikatowej średniowiecznej i wczesnonowoczesnej polskiej gościnności i Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako kraju wyjątkowo przyjaznego Żydom. *Conscious History* dostarcza fascynujących dowodów na to, że walka o uznanie zbiorowej, narodowej obecności Żydów w Polsce nie była możliwa bez poddania się elementom polskiej mitologii narodowej.

Z tego wynika inna ważna konstatacja książki Natalii Aleksium. Swoistą metaideologią pracy historyków polsko-żydowskich była walka o legitymizację, zmundne uzasadnianie prawomocności wielowiekowej obecności żydowskiej na ziemiach polskich. Na wielu stronach tej książki jasno wybrzmiewa, że w okresie międzywojennym (i wcześniej) obecność ta wcale nie była tak oczywista i akceptowana przez otoczenie. Lektura *Conscious History* skłania wręcz do wniosku, że od początków polskiej nowoczesności (jeśli rozumiemy przez nią okres oświecenia) aż do II wojny światowej, czyli w czasie, kiedy to ziemie polskie były jednym z centrów światowej cywilizacji żydowskiej, fakt ten w oczach polskiego otoczenia, zwłaszcza jego elit, bywał kwestionowany.

Oprócz tych wszystkich wątków omawiana praca prezentuje też najważniejsze cechy metodologii polsko-żydowskiej szkoły historycznej, jej podstawy teoretyczne, programy nauczania i promowanie wiedzy na temat historii Żydów zarówno w świecie akademickim, jak i w szerszym dyskursie publicznym, inicjatywy dotyczące zbierania i porządkowania źródeł żydowskich, strategie publikacyjne żydowskich historyków i ich biografie.

W tej wstępnej charakterystyce książki Natalii Aleksium należy podkreślić jeszcze jedną, warsztatową cechę, wcale nie tak częstą w pracach dotyczących historiografii. Autorka, co zdążyła uczynić już swoim znakiem rozpoznawczym przy okazji innych publikacji, dysponując wystarczająco

licznymi tekstami źródłowymi wytworzonymi przez protagonistów swoich badań, sięgnęła znacznie głębiej, wykonując imponującą kwerendę w polskich, izraelskich, ukraińskich i amerykańskich archiwach.

Pierwszy rozdział recenzowanej książki, *Historical Beginnings*, przedstawia narodziny szkoły historiografii polsko-żydowskiej. Pokazuje, jak szkoła ta wyrosła z polskiego i żydowskiego oświecenia, dalej z pozytywizmu, żydowskiego integracjonizmu, dyskusji między historykami i pisarzami takimi jak: Tadeusz Czacki, Waław Aleksander Maciejowski, Władysław Smoleński, Aleksander Kraushar, Hilary Nussbaum czy Ludwik Gumpłowicz. Autorka pokazuje te narodziny w szerszym europejskim kontekście, kładąc nacisk na wpływ, jaki na przyszłą historiografię polsko-żydowską miały niemiecka *Wissenschaft des Judentums*, pisma Heinricha Graetza czy wreszcie „rosyjsko-żydowska” historiografia narodowa uosabiana przede wszystkim przez Szymona Dubnowa. Już pierwszy rozdział książki pełen jest fascynujących i ważnych wniosków oraz implikacji. Do takich należy dość wczesna rozbieżność między pracami związanymi z obozem integracjonistycznym pierwszych polsko-żydowskich historyków a historiografią powstającą w głównym kręgu hebrajskojęzycznej haskali. Druga różnica dotyczy funkcjonowania w pracach żydowskich intelektualistów już w połowie XIX w. polskości jako pewnej, chociaż nie do końca uświadomionej, lecz wszechogarniającej symbolicznej dominacji. Podczas gdy dla historyków głównego nurtu haskali centralnymi punktami odniesienia były cywilizacja niemieckojęzyczna, wielonarodowe imperia Romanowów i Habsburgów, dla integracjonistów taki punkt stanowiła kultura polska. W *Conscious History* wyraźnie widać też, iż już w XIX w. prawomocność żydowskiej obecności w Polsce nie była oczywistym faktem, lecz problemem. Żydowską obecność przedstawiciele polskiej haskali i integracjonizmu musieli stale legitymizować poprzez udowadnianie użyteczności Żydów dla Polski. Niewątpliwie w takim myśleniu tkwią korzenie patrzenia na historię Żydów w Polsce, które dominuje po dziś dzień, a które charakteryzuje się przyjęciem w stosunku do historii i kultury punktu widzenia polskiego projektu narodowego, narodowo definiowanej historii ziem polskich, postrzeganej z perspektywy elit dominującej większości. Książka Natalii Aleksium dostarcza analizy istotnego fragmentu tego tak ważnego faktu społecznego. Ponadto pokazuje też, jak już w XIX w. sformułowane zostały problemy badawcze centralne dla żydowskiej historiografii okresu międzywojennego, takie jak studia nad żydowskimi instytucjami samorządowymi, duchowością i ich specyfiką na ziemiach polskich.

Rozdział drugi, zatytułowany *The Making of Professional Polish Jewish Historians*, koncentruje się na Galicji i jej specyficznych cechach, które ukształtowały trajektorie biograficzne pierwszego pokolenia przedstawicieli polsko-żydowskiej szkoły – tych powszechnie znanych, jak: Majer Bałaban, Icchak Schiper, Jakub Szacki (pochodzący z Kongresówki, ale wykształcony w Galicji), Salo W. Baron i Mojżesz Schorr, a także tych znacznie mniej znanych, przypomnianych i przybliżonych przez Aleksium polskim czytelnikom, jak Natan Gelber czy Jakub Schall. Pokolenie to było pierwszym, które uzyskało uniwersyteckie wykształcenie, studiując na polskich uczelniach doby autonomicznej Galicji – w Krakowie i we Lwowie (często kontynuując studia w Wiedniu i innych austriackich bądź niemieckich miastach). Bardzo ciekawą częścią tego rozdziału jest pokazanie nieoczywistej roli Szymona Aszkenazego, opiekuna młodych żydowskich historyków i inspiratora ich badań, który – negując żydowski projekt narodowy i będąc przekonany o konieczności akcesu Żydów do narodu polskiego – odegrał ważną rolę w narodzinach stworzonej przez nich szkoły.

Rozdział trzeci, *Becoming Polish Mainstream*, zaczyna się od informacji o nadaniu w 1935 r. tytułu profesora Majerowi Bałabanowi, co miało „demonstrować przesunięcie się jego dziedziny do mainstreamu polskiej nauki” (s. 109). Dalej jednak autorka mocno problematyzuje to stwierdzenie, pokazując wszystkie istotne ograniczenia funkcjonowania poza żydowskim światem bardzo już imponującego w latach trzydziestych XX w. dorobku polsko-żydowskich historyków. Ta część pracy traktuje również o drugim pokoleniu szkoły reprezentowanym przez Rafaela Mahlera, Filipa Friedmana, Emanuela Ringelbluma, Nachmana Blumenthala czy Dawida Wurma, intelektualistów również wykształconych w Galicji, którzy korzystali z przewagi swojego kapitału kulturowego i szans, jakie galicyjskim inteligentom (żydowskim i nieżydowskim) dawała II Rzeczpospolita. Rozdział ten śledzi również proces instytucjonalizacji historiografii żydowskiej – powstanie seminariów akademickich, katedr, możliwości pisania prac doktorskich poświęconych żydowskim tematom, powstanie czasopism naukowych itd. Tutaj odpowiednikiem Szymona Aszkenazego w roli patrona tej instytucjonalizacji jest kolejny Polak żydowskiego pochodzenia, wybitny historyk, Marcelli Handelsman. Ważnym elementem tego rozdziału jest zwrócenie uwagi na fakt, iż dopiero w ostatniej dekadzie II Rzeczypospolitej wśród polsko-żydowskich historyków pojawiły się również kobiety.

Być może najciekawszym fragmentem tego (a także piątego) rozdziału, zatytułowanym *Conscious History*, jest opis relacji, jakie żydowskich historyków łączyły z polskim środowiskiem historycznym. Mimo włączenia uczonych żydowskich do stowarzyszeń takich jak Polskie Towarzystwo Historyczne czy ich udziału w środowiskowych kongresach ich dorobek był marginalizowany. Szczególnie skomplikowana relacja łączyła polsko-żydowskich historyków z wybitnymi polskimi uczonymi reprezentującymi narodową demokrację – Franciszkiem Bujakiem i Romanem Rybarskim. Zainteresowania tych ostatnich jako historyków ekonomii i życia społecznego były szczególnie bliskie dziedzinom, którymi zajmowali się tacy historycy jak Schiper czy Ringelblum, reprezentujący zarazem radykalną żydowską lewicę. Podczas gdy Bujak czy Rybarski szukali w historii dowodów żydowskiej „szkodliwości”, historycy polsko-żydowscy dowodzili „użyteczności” Żydów, ich pozytywnej roli w historii Polski. Te postawy polityczne w dużej mierze warunkowały formy „dialogu” między nimi – uczeni ci siebie wzajemnie czytali, korzystali ze swojego dorobku, jednak zazwyczaj w celach obrony (historycy żydowscy) i ataku (historycy związani z polskim obozem narodowym).

Rozdział czwarty, *Beyond the Ivory Tower*, opowiada o pozaakademickiej działalności polsko-żydowskich historyków. Prawie nikt z nich nie znalazł bowiem zatrudnienia na uniwersytecie. Pracować musieli jako nauczyciele czy pracownicy socjalni. Autorka pokazuje tutaj m.in. rolę, jaką odegrali w popularyzacji nowoczesnej wiedzy historycznej w społeczności żydowskiej poprzez publikacje prasowe, odczyty, wykłady, edukację szkolną, wystąpienia parlamentarne, wreszcie kształcąc nowe pokolenia rabinów.

Ostatni z właściwych rozdziałów książki, *Themes and Trends of Historical Enquiry*, konfrontuje czytelnika ze sprzecznością, która w warunkach II RP nie mogła zostać przezwyciężona. Sprzeczność ta polegała na jednoczesnej wierności zawodowym ideałom akademickiego obiektywizmu i bieżącej aktywności społeczno-politycznej, zaangażowaniu w walkę o ekonomiczne i kulturowe przetrwanie społeczności żydowskiej w Polsce. Autorka, mimo swojego dotychczasowego dorobku naukowego i ogromnej wiedzy na ten temat, jest tutaj bardzo ostrożna w przedstawianiu skali międzywojennego antysemityzmu. Jednak nawet mimo tej ostrożności – z jej opisu *implicite* wynika oczywisty fakt, iż w dwóch ostatnich dekadach przed Zagładą w Polsce nie były kwestionowane tylko te czy inne formy żydowskiego życia politycznego, społecznego lub też kultury, lecz sama egzystencja tej społeczności – niezależnie od tego, kim jej przedstawiciele byli i co robili.

W rozdziale tym Aleksium opisuje również główne kierunki badań polsko-żydowskich historyków: historię ekonomiczno-społeczną, dzieje podstawowych instytucji życia żydowskiego, apologetyczne pisanie o żydowskim wkładzie w polskie zmagania niepodległościowe i historię lokalną, wreszcie prace nad rozszerzaniem dostępnego historykom zasobu źródłowego.

Wysokiej oceny tej bardzo dobrze napisanej i przede wszystkim ważnej książki nie umniejsza kilka, moim zdaniem, słabszych fragmentów. Nieco razi zbyt prosta, nie do końca korespondująca ze skomplikowaną rzeczywistością, dychotomia między dwoma wizjami Polski – narodowo-katoliczką Romana Dmowskiego a wieloetniczną i wieloreligijną wspólnotą, jaką rzekomo miał promować Józef Piłsudski. Z tego uproszczenia zdawali sobie zresztą sprawę również opisywani przez autorkę polsko-żydowscy historycy.

W *Conscious History* przydałaby się głębsza analiza różnic między rozwiniętą i późną hebrajską haskalą i jej protonacjonalizmem, także w jej wariacie konserwatywno-religijnym, a polsko-żydowskim integracjonizmem i wynikającymi z tej różnicy odmiennymi konceptualizacjami historii Żydów. Przecież odmienność ta występowała, jeszcze zanim na firmamencie pojawili się pierwsi narodowi żydowscy historycy tacy jak Dubnow czy Graetz.

Takiego rodzaju analizy różnic i sporów w ramach historiografii żydowskiej brakuje zwłaszcza w głównej części książki, poświęconej okresowi międzywojnia. Tym bardziej iż akurat wiedza i kariera zawodowa Natalii Aleksium, która sprawnie i z głębokim znawstwem porusza się w polskich, europejskich, amerykańskich i izraelskich przestrzeniach akademickich i dyskursach, szczególnie predysponują ją do umieszczenia opisywanej przez siebie szkoły na szerszym tle.

Oczywistym jest, że celem *Conscious History* nie było opisanie całej międzywojennej historiografii Żydów w Polsce, lecz jednej z jej szkół, tej polsko-żydowskiej. Niemniej jednak zbyt mało dowiadujemy się z niej na temat sporów tego wywodzącego się z Galicji środowiska ze szkołami o rodowodzie z carskiego imperium, od Dubnowa zaczynając, poprzez mającą ogromne wpływy również w międzywojennej Polsce, rodzącą się wówczas pod przewodnictwem Ben Ziona Dinura czy Józefa Klausnera, szkołą jerozolimską (tym bardziej że Bałaban, Schiper czy Ringelblum sami byli syjonistami bądź też blisko sympatyzowali z elementami tego ruchu), na wileńskim YIVO kończąc. Wszystkie te szkoły i ich historycy prezentowali zdecydowanie inną, a czasem wręcz jawnie sprzeczną, wizję

historii Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej. W tym choćby kontekście trudno się zgodzić z jedną z głównych tez *Conscious History*, że polsko-żydowscy historycy w okresie II Rzeczypospolitej reprezentowali całą jej społeczność żydowską, z całą jej wynikającą z historii i geografii różnorodnością. Analiza tych różnic byłaby istotna również przy próbie odpowiedzi na pytanie, na ile wizja historii Bałabana, Schipera czy ich kolegów i koleżanek rzeczywiście rozciągała się poza ich *milieu* i sięgała poza granice międzywojennej Polski, a na ile miała znaczenie jedynie lokalne.

Pytanie to ma również swoje istotne implikacje teraźniejsze. Prowokuje ono dalsze odpowiedzi i pytania, na przykład: Co rzeczywiście dzisiaj zostało z dziedzictwa polsko-żydowskiej szkoły? Czy przetrwało coś z jej podejścia teoretyczno-metodologicznego, ze sposobu podejmowania określonych problemów i czy to podejście ma odzwierciedlenie w pracach dzisiejszych historyków? Czy też wszystko to, co w międzywojniu napisano, jest już głównie historią i nie ma związku ze współczesną historiografią? Tutaj można się odwołać do postawionej już we wstępie *Conscious History* tezy, a w kolejnych rozdziałach doskonale obronionej, że dynamiczny rozwój polsko-żydowskiej szkoły wynikał bezpośrednio ze specyficznych warunków autonomicznej Galicji, później zaś w II Rzeczypospolitej, z siły i autonomii narodowo-religijnej kultury żydowskiej, która jednocześnie była głęboko spleciona z kulturą polską. Rodzi się więc pytanie, na które – niestety – książka nie odpowiada, choć *implicite* zaprasza współczesnych badaczy do udzielania odpowiedzi: czy dzisiaj, w monoetnicznej, obsesyjnie skupionej na sobie Polsce (również w wymiarze dyskursów okoł żydowskich, w których uwagę zwraca się dużo bardziej na to, co losy Żydów w Polsce mówią o Polakach, niż na samą historię Żydów) taka historiografia jak w międzywojniu – interesująca się wszystkimi wymiarami życia żydowskiego – jest jeszcze możliwa?

Autorka, z jej dorobkiem i wiedzą, odpowiadając na powyższe pytania, mogłaby znacznie bardziej wyjść również poza *stricte* polski kontekst książki i tym samym zwiększyć jej znaczenie. Szkoda, że w finalnym rozdziale lub zakończeniu Natalia Aleksium nie podjęła dyskusji z głośną pracą Moshego Rosmana *Jak pisać historię żydowską?*, która próbuje udzielić odpowiedzi na część powyższych pytań. Rosman przedstawia w niej m.in. cztery dominujące w historiografii koncepcje kultury Żydów w Polsce, w tym także tę reprezentowaną przez międzywojenną szkołę polsko-żydowską, i stawia tezę, że jedyną szkołą współczesną, której udało się zintegrować dorobki

wszystkich poprzednich konkurencyjnych wobec siebie szkół (i przełamać ich ograniczenia), jest jego szkoła, czyli tzw. szkoła północnoamerykańska, ujmująca kulturę żydowską jako jednocześnie zakorzenioną w kulturze otoczenia i autonomiczną – jako część kulturowego polisystemu. Jak już wspomniałem wyżej, cały dorobek naukowy Natalii Aleksion szczególnie predysponuje ją do zajęcia tutaj stanowiska, pokazania, co jeszcze i w jaki inny sposób przetrwało lub może jeszcze przetrwać z dorobku polsko-żydowskich historyków oraz co może mieć wpływ na przyszłe badania. Tego rodzaju refleksja mogłaby być doskonałym zakończeniem tej, skądinąd bardzo dobrej książki. Wypada wyrazić nadzieję, że taki finalny rozdział bądź podrozdział znajdzie się w jej kolejnych wydaniach lub w polskim tłumaczeniu.

Kamil Kijek <https://orcid.org/0000-0002-9296-4485>
Katedra Judaistyki, Uniwersytet Wrocławski
kamil.kijek@gmail.com